

§ 1. Термін «право»

Термін «право» вживають у різних значеннях (право першості в черзі; право на подяку за безкорисну допомогу; право співзасновника комерційної корпорації вимагати здійснення його корпоративних прав; право зажадати повернення свого майна із незаконного володіння та ін.). В усіх випадках термін «право» походить від кореня «прав», що означає правда, справедливість. Але не у всіх наведених прикладах термін «право» має юридичне значення. Право першості в черзі — це норма, що стала звичкою, норма — звичай, а не право в юридичному значенні слова. Право на подяку за допомогу — це моральна норма. Право співзасновника комерційної корпорації вимагати здійснення його корпоративних прав — це «право», що ґрунтується на законі, який чітко визначає, що таке корпоративні права[1]. Таким самим, тобто основаним на законі, інших офіційних джерелах, є суб'єктивне право зажадати повернення свого майна із незаконного володіння. Лише в двох останніх випадках вживання терміна «право» має юридичне значення.

Тому в юридичній літературі останніх років (С.С. Алексеев, П.М. Рабинович) можна зустріти поділ права на:

— загальносоціальне, або безпосередньо-соціальне (впливає безпосередньо із соціального життя і не залежить від держави);

— спеціально-соціальне, юридичне (є наслідком державної діяльності, втіленням волевиявлення держави).

Юридичне право ще називають «законодавчим правом», на відміну від звичаїв — «передзаконодавчого права».

Юридичне, «законодавче право» нерідко визначають як «позитивне право». Це є штучне право, що виходить від держави і суспільства, виражено в писаних нормах, міститься в нормативно-правових документах: законах, судових прецедентах, актах виконавчої влади. «Позитивне право» як система норм, що містять права та обов'язки, офіційно закріплені державою, начебто то протиставляється «природному праву», яке має глибший, обґрунтованіший, вихідний у житті людей норматив поведінки, джерелом якого є сама природа людини. Джерело прав людини — вона сама, її потреби та інтереси, її спосіб існування та розвитку. Вона же виступає їх носієм.

З цього погляду природне право як сукупність прав і обов'язків має загальносоціальне, людське походження, а не державне. Воно — продукт нормальної життєдіяльності людини, а не держави. Саме природне право є підставою невід'ємних, природних прав людини (право на життя, право на свободу, право на рівний еквівалент при товарному обміні), які існують незалежно від того, закріплені вони де-небудь чи ні.

Природні права безпосередньо впливають із природного порядку речей, із самого життя, з існуючих у суспільстві економічних, духовних та інших, у тому числі природних, чинників. Тому природні права ще називають «природженими» суб'єктивними правами. Вони й складають сутність загальносоціального, або безпосередньо-соціального права. З точки зору природно-правової теорії, права людини слід розуміти не як державний дарунок, а як «природжені», дані людині від природи права, які демократична держава закріплює в нормах Конституції, інших законах і в такий спосіб визнає їх «позитивними», «юридичними».

Юридичне право, у свою чергу, має два значення:

— об'єктивне юридичне право — система діючих у державі правових норм і принципів. Вони встановлені (або визнані) державою як регулятор суспільних відносин, забезпечені нею. Термін «об'єктивне» означає, що вони одержали об'єктивацію в офіційних державних актах і тому є незалежними від індивідуального інтересу (волі) та свідомості суб'єкта права (крім «автора» цих норм). Суб'єкт, вступаючи в громадське життя, уже стикається з «готовими» юридичними нормами, які виникли до нього і незалежно від нього;

— суб'єктивне юридичне право — правові норми і принципи як певні юридичне визнані можливості (свободи) суб'єкта права задовольняти власний інтерес (приміром, можливість задовольнити інтерес особи, яка має пільги щодо податків, полягає в одержанні цих пільг). Термін «суб'єктивне» означає, що наданими можливостями (правами і свободами) суб'єкт на свій розсуд може скористатися або не скористатися, усе залежить від його волі (інтересу) та свідомості. Суб'єктивне юридичне право є похідним від об'єктивного, виникає на його підґрунті та у його межах.

Між двома значеннями терміна «право» існує тісний взаємозв'язок. Поки норма права є загальною і поширюється на усі випадки конкретної сфери життя та діяльності людини, вона є об'єктивною. Коли норма права стосується певної ситуації і здійснюється в конкретній поведінці суб'єкта, вона є суб'єктивною. Наприклад, громадянин С. може скористатися суб'єктивним правом на пільгу щодо податків у силу того, що така пільга передбачена в нормах податкового права. Об'єктивне право складається з норм, що виражені в законі, норм, що «говорять» про суб'єктивні права взагалі — безвідносно до конкретного суб'єкта[2].

Велику частину своїх прав суб'єкт не може здійснювати, якщо він не визнаний державою юридичне правоздатним, дієздатним і не стане носієм суб'єктивного юридичного права. Наділяючи громадян суб'єктивним юридичним правом, держава нібито то відкриває доступ до здійснення основних, невідчужуваних прав людини, даних йому від

народження, від природи.

Це можна зобразити так:

- природні права людини -> норми об'єктивного права -> суб'єктивні юридичні права

Природні права людини (її безпосередньо-соціальні права) перетворюються на суб'єктивні юридичні права і одержують офіційне визнання за допомогою загальнообов'язкових норм права, встановлених і охоронюваних державою у вигляді об'єктивного права (про суб'єктивне право див. у главі 18 «Правовідносини. Юридичний факт»).

Подальший конкретний виклад питань полягатиме в розкритті змісту юридичного права (об'єктивного та суб'єктивного).

§ 2. Походження права

У будь-якому історичному суспільстві для підтримання в ньому порядку потрібно регулювання за допомогою соціальних норм, так зване соціальне регулювання. Регулювати — значить спрямовувати поведінку людей, їх груп і всього суспільства, вводити їх діяльність у певні рамки. Розрізняють два види соціального регулювання: індивідуальне (упорядкування поведінки конкретної особи, у конкретному випадку) і нормативне (упорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил — зразків, моделей, що поширюються на усіх, на всі подібні випадки). Поява нормативного соціального регулювання послужила якісним поштовхом до становлення (виникнення та розвитку) права.

У первісному суспільстві нормативним соціальним регулятором були норми-звичаї — правила поведінки, що стали звичкою у результаті багатократного повторення протягом тривалого часу. Звичаєве право — система норм, що спираються на звичай.

Норми-звичаї ґрунтувалися на природно-природній необхідності і мали значення для всіх сторін життя общини, роду, племені, для регламентації господарського життя та побуту, сімейних та інших взаємовідносин членів роду, первісної моралі, релігійно-ритуальної діяльності, їх метою була підтримка і збереження кровнородинної сім'ї. Це були «монокорми», тобто нерозчленовані, єдині норми. В них перепліталися, чітко не проступаючи, найрізноманітніші елементи: моралі, релігії, правових засад.

Мононорми не надавали переваг одному члену роду над іншим, закріплювали «первісну рівність», жорстко регламентуючи їх діяльність в умовах протистояння суворим силам природи, необхідності оборонятися від ворожих племен. У мононормах права членів роду

представляли собою зворотний бік обов'язків, були невіддільними від них, оскільки первісний індивід не мав виділеного усвідомленого власного інтересу, відмінного від інтересу роду. Лише з розпадом первісного ладу, появою соціальної неоднорідності усе більш самостійного значення набувають права. Виникнення мононом було свідченням виходу людини з тваринного світу в людське співтовариство, яке рухається шляхом прогресу.

В умовах суспільної власності і колективного виробництва, спільного вирішення спільних справ, невідокремлення індивіда від колективу як автономної особи, звичаї не сприймалися людьми як такі, що суперечать їх власним інтересам. Ці неписані правила поведінки додержувалися добровільно, їх виконання забезпечувалося головним чином силою суспільної думки, авторитетом старійшин, воєначальників, дорослих членів роду. У разі необхідності до порушників норм-звичаїв застосовувався примус, що виходив від роду або племені в цілому (страта, вигнання з роду і племені та ін.).

У первісному суспільстві переважав такий засіб охорони звичаю, як «табу» — обов'язкова і незаперечна заборона (наприклад, заборона під страхом найтяжчих кар кровнородинних шлюбів). Крім заборон (табу), виникли такі способи регулювання, як дозволяння та позитивне зобов'язування (лише в зародковій формі). Дозволяння мали місце у випадках визначення видів тварин і часу полювання на них, видів рослин і строків збирання їх плодів, користування тією чи іншою територією, джерелами води та ін. Позитивне зобов'язування мало на меті організувати необхідну поведінку в процесах приготування їжі, будівництва осель, розпалювання вогнищ, виготовлення знарядь та ін.

Нормативні узагальнення (заборони, дозволи, позитивні зобов'язування), які перетворилися на звичайні засоби регулювання первіснообщинного життя — витоки формування права.

Процес виникнення держави і права відбувався при їх взаємному впливі один на одного і був викликаний такими причинами.

1. Потребами економічних відносин, що склалися при наявності приватної власності, поділу праці, товарного виробництва і обороту; необхідністю закріплення економічного статусу товаровласників, забезпечення для них стійких і гарантованих економічних зв'язків, умов для економічної самостійності.
2. Необхідністю підтримувати стабільність і порядок у суспільстві в умовах поглиблення та загострення соціальних протиріч і конфліктів.
3. Організацією публічної влади, відокремленої від населення та здатної санкціонувати звичаї, встановлювати юридичні норми і забезпечувати втілення їх у життя.
4. Перетворенням людини на відносно самостійного індивіда. Не можна шукати право там, де немає поділу колективу (роду, племені) на окремих суб'єктів, де індивід не є відокремленою особою, що усвідомлює можливості (свободи), які утворюються в процесі розвитку суспільства.

Таким чином, виникнення права було пов'язано з:

(1) якісним ускладненням виробництва, політичного та духовного життя суспільства;

(2) відокремленням особи як учасника суспільних відносин із своїми домаганнями на автономність існування (соціальну свободу);

(3) формуванням держави, якій знадобився новий нормативний соціальний регулятор, в змозі виконати такі завдання:

а) забезпечити функціонування суспільства як цілісного організму вищого порядку, ніж первісне суспільство, підтримувати в ньому порядок і стабільність;

б) закріпити та забезпечити індивідуальну свободу автономної особи.

Виконати такі завдання було не під силу нормативним регуляторам первіснообщинного ладу — нормам-звичаям. Цю роль узяло на себе юридичне право, що формувалося, визначальною рисою якого став державний примус.

§ 3. Ознаки, що відрізняють норми права від норм поведінки в первісному суспільстві

Норми первісного суспільства (норми-звичаї)

Норми держави (норми права)

• за способом виникнення:

— виникають поступово в процесі спільного життя

— встановлюються державою

• за вольовою спрямованістю норм:

— виражають волю роду або племені

— виражають державну волю

за формою зовнішнього вираження:

— знаходяться у свідомості людей, існують у неписаній формі

— знаходять зовнішнє вираження в письмових правових актах

- за часом набрання чинності:

- виникають і відмирають поступово

- набирають сили чи припиняють дію в суворо встановленому порядку, офіційним шляхом

- за способом забезпечення виконання:

— здійснюються внаслідок традицій; у разі порушення примус виходить від роду

- забезпечуються примусовою силою держави

§ 4. Основні юридичні джерела формування права у різних народів світу

Можна виділити два шляхи формування права: - через норми, що виходять від держави;

— через норми, що виходять від суспільства (общин, інших соціальних груп, наприклад, купців, релігійних об'єднань, церкви тощо) і підтримувані державою.

Спочатку право утворювалося шляхом переростання звичаїв у правові звичаї, які записувалися, об'єднувалися в особливі списки. У результаті цього з'явилося звичаєве право — система норм, що ґрунтується на звичаї, регулює суспільні відносини в державі, у певній місцевості або етнічній чи соціальній групі.

У різних народів світу позначилися різні провідні елементи соціально-юридичного змісту права: прецедент, релігійна норма, норма-звичай, закон, котрі у ході подальшого розвитку народів і держав призвели до формування відрізнених одна від одної національних правових систем та їхніх типів. Типами (сім'ями) правових систем почали називати правові системи держав, у яких переважали спільні риси, спільні вихідні елементи, у тому числі спільне джерело (форма), права: закон (нормативно-правовий акт), судовий прецедент, релігійна норма, норма-звичай.

Перші письмові пам'ятки права давнини (Закони Ману, Закони XII таблиць, Кодекс законів царя Хаммурапі та ін.) і середньовіччя («Салічна правда», «Російська правда» та ін.) склалися з норм звичаєвого права, судових прецедентів і прямих законодавчих положень.

У первісному суспільстві позначилися контури правосудної діяльності, при якій регулювання здійснювалося за схемою: норма (звичай) плюс індивідуальне рішення (рішення родових зборів, старійшин, «судів»). Так поступово формуються судові прецеденти — рішення у конкретних справах, які у процесі повторення ситуацій набували значення зразків, моделей, ставали загальною нормою. Вони стали провісниками прецедентного права— в Англії, США, Канаді, Австралійському Союзі (англо-американський тип правової системи).

У країнах континентальної Європи з розвитком писемності поряд зі звичаєвим правом виникають норми права, встановлені актами короля, князя, їх чиновників, які йменуються законами (законодавче право) — у Франції, Іспанії, Австрії, ФРН (романо-германський тип правових систем).

У країнах азіатського континенту (Іран, Ірак) важливу роль у формуванні права, поряд із звичаями, відіграли і дотепер відіграють норми релігії в релігійно-доктринальній інтерпретації (релігійно-традиційні правові системи).

У ряді держав Африки, Латинської Америки право формувалася на підґрунті норм-звичаїв і традицій общинного побуту (традиційно-общинне право) — традиційно-общинні правові системи.

Нині розрізняють два класичних типи правових систем. Один — романо-германський, або континентальний (Франція, ФРН, Італія, Іспанія та ін.) — у якому переважає нормативно-правовий акт. Тут право виступає переважно у формі закону. Другий -англо-американський, або загальне право (Англія, США та ін.). Тут перевага віддається судовому прецеденту, тобто судовому рішенню, присвяченому конкретній справі, яке стає зразком, прикладом для схожих життєвих випадків. Крім того, відрізняють змішаний (скандинавські та латиноамериканські групи правових систем) і традиційно-релігійний типи правових систем. Останній тип поділяється на підтипи: далекосхідно-традиційний (основні групи — китайська, японська), релігійно-общинний (мусульманські, індуські, іудейські, християнська групи), звичаєво-общинний (африканська група).

Корені українського права просліджуються у романо-германському типі правової системи (див. розділ V «Основні типи правових систем світу (Загальне порівняльне правознавство»).

§ 5. Сучасні концепції праворозуміння

Розпочинаючи до визначення поняття права, ми повинні знати, що йтиметься не про безпосередньо-соціальне, а про юридичне право, не про природне, а про позитивне право, тобто про право, виражене в законах, інших джерелах, які є результатом

цілеспрямованої вольової діяльності законодавців, суддів, самих суб'єктів права. Відокремлюючи позитивне право від природного, слід зважувати й на те, що юридичні норми можуть бути одночасно втіленням природного права, носієм природно-правових цінностей. Коротше це можна сказати так: «позазаконодавче» (природне) право може стати і стає «законодавчим».

Отже, ми розглядатимемо, головним чином, «законодавче» право, юридичне право, позитивне право, котре є волевиявленням держави, полягає у регулюванні суспільних відносин за допомогою норм і забезпечується її примусовою силою.

Кожна історична епоха виробляла своє розуміння права. Є кілька оригінальних концепцій походження, сутності та призначення права, створених за тисячоліття.

Сучасні наукові концепції (теорії) праворозуміння можна звести до трьох підходів:

1. Ідеологічний (аксіологічний), або природно-правовий: вихідна форма буття права — громадська свідомість; право — не тексти закону, а система ідей (понять) про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, яка є у громадській свідомості та орієнтована на моральні цінності[3]. При такому підході право і закон розмежовуються, першість віддається праву як нормативно закріпленій справедливості, а закон розглядається як його форма, покликана відповідати праву як його змісту.

2. Нормативний (позитивістський): вихідна форма буття-права — норма права[4], право — норми, викладені в законах та інших нормативних актах. При такому підході відбувається отождення права і закону. Водночас нормативне праворозуміння орієнтує на такі властивості права, як формальна визначеність, точність, однозначність правового регулювання.

3. Соціологічний: вихідна форма буття права — правовідносини; право — порядок суспільних відносин, який проявляється у діях і поведінці людей. При такому підході правом визнається його функціонування, реалізація, його «дія» у житті — у сформованих і таких, що формуються, суспільних відносинах, а не його створення правотворчими органами у формі закону та інших нормативно-правових актів[5]. При усій цінності врахування «життя» права в суспільному середовищі, прихильники цього підходу плутали самостійні процеси правотворчості та застосування права, тоді як умовою дотримання і забезпечення режиму законності може бути діяльність правозастосувальника в межах, встановлених законом.

Віддати перевагу слід інтегративному підходу, який враховує і поєднує усе цінне в зазначених концепціях праворозуміння.

§ 6. Поняття і ознаки права

Право — система норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визнаних державою як регулятори суспільних відносин, які формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечуються всіма заходами легального державного впливу аж до примусу.

Якими є специфічні ознаки права?

1. Вираження міри свободи, рівності та справедливості означає, що право з достатньою повнотою втілює основні права та свободи людини, визнані у світовому співтоваристві. Право є мірою свободи та рівності людей, установленою державою таким чином, щоб свобода одного не обмежувала свободи іншого. І цією мірою є справедливість. Повної свободи досягти не можна, проте можна бути вільним у тій мірі, у якій вільні інші. У праві свобода трансформується в суб'єктивні права, яким відповідають обов'язки, що їх обмежують. Своїм загальним масштабом і рівною мірою право вимірює, «відміряє» і оформляє саме свободу в людських взаємовідносинах, свободу індивіда. Свобода невіддільна від справедливості і становить її підставу. Свобода завжди є обмеженою конкретними рамками (мірою), які не допускають антигромадських актів «користування свободою». Це — рівність у свободі.

Але не завжди, не за усіх історичних часів була рівність у свободі, єдина для усіх міра свободи. Приміром, кріпосне право закріплювало становище несвободи селянина. Віднімаючи свободу в селянина, воно віддавало свободу пану. Міра свободи кріпака і пана — різна. По суті, кріпосне право — це вираження через закон свободи поміщика. Всяке право містить у собі елемент свободи, міру свободи, дарма що ця свобода й може бути односторонньою, має характер привілею однієї особи на шкоду іншій. У такому разі через право як систему норм, виданих державою, виражається воля панівного класу, свавілля панів і несвобода селян. Селяни віднесені не до суб'єктів, а до об'єктів права. До них не є застосовним принцип правової рівності. Таке право не може бути справедливим, тому що не виражає міру свободи, рівну для усіх. Справедливість — це баланс інтересів: влади і громадянина, виробника і споживача, продавця і покупця, роботодавця і робітника тощо. Справедлива міра свободи характеризує зміст права, а загальнообов'язковість права, що засновується на легітимному примусі, є його формальною властивістю, яка має істотний характер.

Найвище суспільне призначення права -- забезпечувати у нормативному порядку свободу в суспільстві, підтверджувати справедливість, виключити сваволю і свавілля з життя суспільства. Неспроста ще римські юристи писали: *unia est ars boni et aequi* - право є мистецтво добра та справедливості. Із загальносоціальної точки зору право — це міра свободи і справедливості. З формальної точки зору право — це міра свободи та справедливості, яка фактично захищена в цьому суспільстві.

2. Нормативність виявляє сенс і призначення права. Нормативністю права до

суспільного життя вносяться істотні елементи єдності, рівності, принципової однаковості — право виступає як загальний масштаб, міра (регулятор) поведінки людей. За допомогою норм право регулює різні суспільні відносини, слугує знаряддям втілення в життя політики держави, засобом організації її різнобічної управлінської та іншої діяльності. У нормативності є одна істотна риса: право виражається в нормативних узагальненнях (загальні дозволення, загальні заборони, загальні зобов'язування), які встановлюють межі досягнутої свободи, межі між свободою і несвободою на певному ступені суспільного прогресу.

3. Формальна визначеність права означає чіткість, однозначність, стислість формальних правових приписів, виражених у законах, указах, постановах тощо. Досягається це за допомогою правових понять, їх визначень, правил юридичної техніки. Саме тому суб'єкти права чітко знають межі правомірної і неправомірної поведінки, свої права, свободи, обов'язки, обсяг і вид відповідальності за вчинене правопорушення. Вираження норм у законах, інших нормативних актах, встановлення формальної рівності — це основна ознака формальної визначеності права.

4. Системність права полягає в тому, що право — це не просто сукупність принципів і норм, а їх система, де всі елементи пов'язані та узгоджені. Системність вноситься до права законодавством. Лише системне, несуперечне право, яке виражає свою сутність через принципи, здатне виконати завдання, що постають перед ним. Сьогодні в Україні найважливіше і найнагальніше завдання — відновити і зміцнити системність права, оскільки неузгодженість нормативно-правових актів розірвала системо-утворюючі зв'язки між юридичними нормами.

5. Вольовий характер права, вираження в ньому суспільних, групових і індивідуальних інтересів означає, що в праві проявляється та втілюється воля, змістом якої є інтерес. Право акумулює суспільну, групову та індивідуальну волю громадян у їх гармонічному поєднанні, злагоді та компромісах. Воля пронизує діяльність людини, її цілеспрямовану поведінку в усіх, у тому числі й у правовій, сферах життя. Розуміння волі в праві виключає зведення права до знаряддя насильства держави, засобу придушення нею індивідуальної волі. Створюється ілюзія, що право виходить від держави. Насправді в ідеалі держава в особі своїх законодавчих органів «підносить до закону» суспільні, групові та індивідуальні інтереси, які відповідають принципам справедливості, свободи, демократії, рівності, гуманізму.

6. Загальнообов'язковість права виражається в тому, що встановлені правила поведінки є загальними та обов'язковими для всієї країни. Загальнообов'язковість, загальність праву надає те, що в ньому виражаються узгоджені інтереси учасників регульованих відносин, що воно має нормативний характер.

7. Державна забезпеченість, гарантованість права, аж до примусу, свідчить про те, що державна влада, держава в цілому підтримує загальні правила, які визнаються державою правовими. Далеко не всі норми права додержуються та виконуються добровільно, в силу внутрішнього переконання. Значна частина населення підкоряється вимогам правових лише тому, що за правом постає держава. Державна охорона

правових норм містить у собі державний легальний примус, різні організаційні, організаційно-технічні, виховні та превентивні (попереджувальні) заходи державних органів з дотримання та виконання громадянами юридичних норм. До порушників вимог норм права компетентні державні органи можуть застосовувати заходи юридичної відповідальності приписів— дисциплінарної, адміністративної, кримінальної. Тим самим держава забезпечує загальнообов'язковість норм права.

§ 7. Сутність права

Сутність — це внутрішній зміст предмета, який виражається в єдності всіх його багатоманітних властивостей і відносин, це є сенсом, суттю явища, позаяк зміст — певна сторона цілого, сукупність частин (елементів) предмета. Зміст у найзагальнішому вигляді є розвинута в конкретну цілісність сутність об'єкта.

Сутність права — внутрішній зміст права як регулятора суспільних відносин, який виражається в єдності загальносоціальних і вузьокласових (групових) інтересів через формальне (державне) закріплення міри свободи, рівності та справедливості.

Під сутністю права в радянській літературі зазвичай розумілася піднята до закону воля панівного класу, зміст якої визначався матеріальними умовами життя цього класу. В усіх визначеннях права підкреслювався його класово-вольовий характер, причому він мав принципове методологічне значення для розуміння сутності експлуаторського права як вираження інтересів і волі всього панівного класу, а для соціалістичного права — як вираження інтересів і волі трудящих на чолі з робітничим класом. При цьому класові трактування держави і права тісно змикалися.

Було б неслухним відривати один від одного класовий та соціальний аспекти сутності права. І той і інший аспекти складають єдину, хоча й внутрішньо суперечливу сутність права як регулятора суспільних відносин через державне закріплення міри свободи, рівності та справедливості.

Поняттям права охоплюються два аспекти, які виражають його сутність:

- цілісно-нормативний;
- регулятивний.

Якщо з цілісно-нормативної точки зору право є мірою свободи, рівності та справедливості (правомірним порядком), то з регулятивної точки зору — спрямовано на впорядкування суспільних відносин (динамічний, регулятивний аспект). На різних етапах розвитку суспільства перший аспект може домінувати, впливати на загальну

спрямованість правового регулювання, або відступати на другий план. Тоді він стає нібито приглушеним, виявляється у трансформованому, стертому вигляді. Так, при феодалізмі міра свободи, рівності та справедливості була однією для поміщика, іншою — для кріпака (несвобода, відсутність рівності — формальної і фактичної, тобто несправедливість).

Сутність права менше піддається змінам, ніж його зміст і форма: зміни, що відбуваються у житті суспільства, спричиняють собою насамперед зміни в змісті права. Проте не можна відкидати зміну сутності права, визнавати для неї лише якості статичності та незмінності на відміну від змісту та форми. Діалектичний розвиток сутності права виражається, насамперед, у зміні співвідношення між класовими завданнями та загальними справами, розв'язуваними правом; між правом як мірою свободи (є показником якості правопорядку) і правом як регулятором суспільних відносин (є інструментом підтримання правопорядку). Етимологія слів «розвиток» і «зміна» дозволяє розглядати їх у тісному зв'язку.

У будь-якому суспільстві, яким би воно не було (класово-антагоністичним, соціальне неоднорідним, але демократичним), сутність права залишається незмінною в тому, що право було, є і буде владним нормативним регулятором суспільних відносин, поведінки людей.

До категорії сутності мають належати такі якісні риси, без яких взагалі немає того предмета, про сутність якого йдеться. До сутнісних якостей права слід віднести його нормативність, представницько-зобов'язуючий характер правових норм, їх зв'язок із державою (названі вище ознаки права).

Сутність права щонайкраще розкривається через його принципи, які розвивалися, збагачувалися протягом століть.

§ 8. Принципи права

Принципи права — об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку.

Принципи є підставою права, містяться у його змісті, виступають як орієнтири у формуванні права, відбивають сутність права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі. У принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Тому принципи права можна назвати стрижнем правової матерії.

Принципи права слід відрізнити від норм-принципів, тобто принципів, які прямо закріплені у нормах права та являють собою внутрішній зміст цих норм (про норми-принципи див. у § «Види норм права»).

Відмінність принципів права від норм права:

Принципи права
Норми права

1. Розчиняються в безлічі норм, пронизують усю правову матерію, виводяться із її
1. З'являються як загальнообов'язкові формально-визначені правила поведінки, пронизані принципами права

2. Є стрижнем усієї системи права, додають праву логічності, послідовності, збалансованості

2. Є частинками системи права, яка набуває логічності та збалансованості завдяки принципам права

3. Мають вищий рівень абстрагованості від регульованих відносин, звільнені від конкретики та подробиць

3. Являють собою модель (зразок, мірило, еталон) регульованих суспільних відносин, фіксують типові конкретні соціальні процеси, поведінку людини

4. Виступають як загальне мірило поведінки, не вказуючи права та обов'язки

4. Виступають як загальне мірило поведінки, вказуючи права та обов'язки

5. Є позитивним зобов'язанням і як таке набувають якостей особливого рівня права, що постає над рівнем норм, визначають їх ціннісну орієнтацію (спрямованість)

5. Перебувають під принципами, під їх ціннісною орієнтацією при володінні конкретною функціональною спрямованістю (регулятивною та охоронною)

6. Не мають способів регулювання, їх провідним елементом є повинність (те, що повинно бути), яка безпосередньо відображає існуючу в конкретному суспільстві систему цінностей та обґрунтовується нею

6. Притаманна їм повинність відображає існуючу в суспільстві систему цінностей не безпосередньо, а опосередковано через способи регулювання: дозволяння, обов'язки та заборони

7. Виступають відправним началом при вирішенні конкретних юридичних справ, особливо при застосуванні аналогії закону у разі наявності прогалин у законодавстві.

7. Виступають юридичною основою при вирішенні конкретних справ разом із принципами, у разі їх (норм) відсутності чи неповноти можуть бути заповнені лише принципами права.

Усі принципи права можна поділити на:

загальносоціальні

спеціально-соціальні (юридичні)

Загальносоціальні принципи права: економічні; соціальні; політичні; ідеологічні, морально-духовні та ін.

Спеціально-соціальні (юридичні) принципи права: • Загальні — своєрідна система координат, у рамках якої розвивається національна правова система, і одночасно вектор, що визначає напрямок розвитку цієї правової системи. Належать до всіх галузей права.

• Галузеві — своєрідна система координат, у рамках якої розвивається певна галузь права, і одночасно вектор, що визначає напрямок розвитку цієї галузі.

Властиві конкретній галузі права (наприклад, принцип рівності сторін у майнових відносинах — у цивільному праві; рівності держав, поважання державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи держави та ін. — у міжнародному публічному праві).

• Міжгалузеві — своєрідна система координат, у рамках якої розвиваються кілька відповідних галузей права, і одночасно вектор, що визначає напрямок розвитку цих галузей. Властиві кільком спорідненим галузям права (наприклад, принципи гласності та змагальності сторін судового розгляду — в кримінально-процесуальному та цивільному процесуальному праві; принципи недоторканності власності, свободи економічної діяльності, свободи укладати договір, необхідності конкуренції та заборони монополізації — у підприємницькому та банківському праві).

Принципи права мають історичний характер. Вони є плодом багатовікового розвитку людства, результатом осмислення закономірностей розвитку суспільства в цілому, втілення їхніх демократичної та гуманістичної традицій.

Призначення принципів права:

— здійснювати узагальнене закріплення засад суспільного ладу;

— забезпечувати однотипне формулювання норм права;

— забезпечувати їх вплив на суспільні відносини шляхом правового регулювання та інших видів правового впливу.

Незважаючи на багатоманітність типів (сімей) правових систем світу (романо-германська, англо-американська, змішана, релігійно-традиційна) та різний їх підхід до проблеми принципів права (в одних склалося поняття «загальних принципів права», у інших — ні), усі вони в демократичних суспільствах спираються на загальну основу принципів права. Принципи права згодом набули універсального значення, оформилися в галузі основних прав людини, одержали закріплення на міжнародному рівні. Так, у Договорі про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС)

загальні принципи, характерні для права держав — членів Співтовариства, розглядаються як складова частина права ЄЕС, а їх порушення — як підстава для скасування в судовому порядку актів Співтовариства. Сьогодні принципи права є актуальними насамперед у зв'язку із завданням забезпечення прав людини.

Дати вичерпний перелік загальних принципів права важко, тому що вони не мають достатньої чіткості та стабільності змісту. Одне є безсумнівним — в них втілюються загальнолюдські цінності.

Загальні принципи права:

1. Принцип свободи означає, що право виступає як міра свободи — політичної, економічної, ідеологічної. Принцип свободи реалізується через надання свободи вибору суспільного ладу та форми правління, забезпечення захисту прав людини та задоволення основних потреб її життя, формування органів державної влади шляхом народного волевиявлення, створення умов для утвердження в суспільстві норм гуманістичної моралі, користування різними соціальними послугами держави та приватних осіб та ін.

2. Принцип справедливості означає, що право виступає як міра справедливості, як морально-правова домірність вкладеного та отриманого в усіх сферах життєдіяльності людини та їхнього правового забезпечення. Принцип справедливості містить у собі вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, злочином і покаранням, заслугами людей та їхнім суспільним визнанням. Принцип справедливості є важливим при вирішенні конкретних юридичних справ (приміром, при визначенні міри кримінального покарання). Він конкретизується у принципі рівності.

3. Принцип рівності означає рівність усіх перед законом, рівність прав та обов'язків, незалежно від національної, релігійної та іншої належності, службового та іншого становища, рівну відповідальність перед законом, рівний захист у суді.

Важливими складовими елементами принципу рівності є: — єдність (взаємозв'язок) прав і обов'язків, тому що говорити про реальність будь-якого права можна лише за наявності відповідного йому юридичного обов'язку (приміром, право громадянина на судовий захист реалізується через обов'язок судів здійснювати такий захист);

- взаємна відповідальність держави та особи, тому що вони пов'язані взаємними правами та обов'язками.

4. Принцип гуманізму, тобто людинолюбства, розкриває одну з найважливіших ціннісних характеристик права, домінування у формуванні та функціонуванні правової системи природних невідчужуваних прав людини. Це — право на життя, здоров'я, особисту свободу та безпеку, право на охорону своєї честі та репутації, недоторканність особи та ін.; створення всіх умов, необхідних для нормального існування та розвитку особи.

5. Принцип демократизму знаходить свій прояв у тому, що право та законодавство виражають волю народу, волю всіх і кожного, формуються через форми народовладдя: безпосередню та представницьку демократію.

6. Принцип законності виражається у вимогах:

а) якості нормативно-правових актів, несуперечності їх один одному (між ними має бути ієрархічна субординація залежно від юридичної сили);

б) суворого додержання та виконання юридичних норм, правових приписів усіма суб'єктами — громадянами, їх громадськими та некомерційними організаціями, посадовими особами, державними органами. Передбачає також недопустимість зловживання суб'єктивним правом (див. § «Зловживання правом»);

в) невідвортної відповідальності за вину громадян і посадових осіб.

Серед основних принципів права деякі вчені називають правові презумпції та аксіоми (про презумпції див. у § «Презумпції»).

Принципи права слугують загальними орієнтирами у правотворчості та правозастосуванні.

§ 9. Функції права

Функції права — основні напрямки правового впливу на суспільні відносини з метою їхнього упорядкування.

Термін «функціонування права» означає дію права в житті суспільства, втілення його функцій в суспільних відносинах.

Функції права можна класифікувати у такий спосіб:

Загальносоціальні
Спеціально-соціальні (юридичні)

Загальносоціальні

інформаційна
орієнтаційна

виховна

---інформування громадян, тобто доведення до відома адресата, про напрямки регулювання суспільних відносин, про їхні права, обов'язки та відповідальність
— орієнтування громадян на позитивні правові настанови, які пропонують оцінку права та готовність діяти відповідно до його норм
— загальноправовий вплив на духовну сферу, виховання поважання прав

(правова інформація)
(правомірна поведінка)
(правове навчання)

Спеціально-соціальні (юридичні)

Регулятивна
Охоронна

- функція упорядкування суспільних відносин, визначення лінії поведінки людей, наділення їх певними правами та обов'язками
- функція встановлення та гарантування державою заходів юридичного захисту та юридичної відповідальності, порядку їх покладання та виконання, яка має на меті витиснення шкідливих для суспільства відносин та охорону позитивних

Регулятивна функція права може бути поділена на статичну та динамічну:

Регулятивна статична
Регулятивна динамічна

- функція упорядкування суспільних відносин шляхом закріплення основних прав і свобод особи, компетенції державних органів і посадових осіб (наприклад, фіксування правомочностей власника щодо володіння, користування та розпорядження)
- функція забезпечення активної поведінки суб'єктів права (наприклад, покладання обов'язку сплачувати податки, відбувати військову повинність)

Здійснюється за допомогою дозвільних (таких, що надають правомочності) та заборонних норм, які спричиняють правовідносини пасивного типу

Здійснюється за допомогою зобов'язуючих норм, які спричиняють правовідносини активного типу

Охоронна функція виражається у такому:

1) 2)

- 3)
визначення заборон на вчинення протиправних діянь;

встановлення юридичних санкцій за вчинення таких діянь;

безпосереднє застосування юридичних санкцій до особи, яка вчинила правопорушення.

Охоронний вплив права здійснюється за допомогою спеціальних охоронних норм, а також регулятивних норм, спрямованих на охорону суб'єктивних прав.
-

§ 10. Цінність права

Під цінністю права розуміється його спроможність служити метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань. Цінності в праві слід сприймати як шкалу виміру самого права. Цінність у праві — це те сутнісне, що дозволяє праву залишатися самим собою.

Визначення юридичних цінностей — предмет юридичної аксіології[6].

Можна виділити основні прояви цінності права.

1. Соціальна цінність права полягає у тому, що воно, втілюючи загальну, групову та індивідуальну волю (інтерес) учасників суспільних відносин, сприяє розвитку тих відносин, у яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Воно вносить стабільність і порядок у ці відносини. У суспільстві, в умовах цивілізації, немає такої іншої системи соціальних норм, яка змогла б забезпечити доцільне регулювання економічних, державно-політичних, організаційних та інших відносин, реалізуючи при цьому демократичні, духовні та моральні цінності. Забезпечуючи простір для упорядкованої свободи і активності, право служить чинником соціального прогресу. Його роль особливо зростає в умовах краху тоталітарних режимів, розвитку демократії.

2. Інструментальна цінність права — один із проявів його загальносоціальної цінності — полягає у тому, що право є регулятором суспільних відносин, інструментом для вирішення різних завдань, у тому числі для забезпечення функціонування інших соціальних інститутів (держави, соціального керування, моралі та ін.) та інших соціальних благ. Як

інструмент право використовується різними суб'єктами соціального життя — державою, церквою, громадськими об'єднаннями, комерційними організаціями, громадянами. У цивілізованому суспільстві саме право є одним із головних інструментів, здатних забезпечити організованість і нормальну життєдіяльність, соціальний мир, злагоду, зняття соціальної напруженості.

3. Власна цінність права як соціального явища полягає у тому, що право виступає як міра: а) свободи та б) справедливості. У цій якості право може надавати людині, комерційним і некомерційним організаціям простір для свободи, активної діяльності й у той же час виключати сваволю і свавілля, тобто служити гарантом вільного, гідного та безпечного життя. Соціальна свобода, не пов'язана правом, поза права, може переростати у сваволю, несправедливість для більшості людей. Право виступає силою, яка в змозі протистояти беззаконню.

Стверджуючи принципи свободи і справедливості, право набуває глибокого особистого значення, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства в цілому, відкриває особі доступ до благ і виступає дієвим засобом її соціальної захищеності. Як писав український мислитель Б. Кістяківський, «право лише там, де є свобода особи». У цьому проявляється гуманістичний характер права. Саме через свою власну цінність право входить до арсеналу загальнолюдських цінностей, що виробляються поколіннями людей протягом історії.

§ 11. Співвідношення права і закону

Соціальна цінність права реалізується в соціальній цінності окремих юридичних законів.

Коли закон має соціальну цінність ?

Тоді, коли він відповідає праву, адже право і закон — не те саме. Закон може бути двох видів: правовий і неправовий. Ще Тарас Шевченко мріяв про «праведний закон» в Україні, тобто про правовий, справедливий закон, підкреслюючи тим самим неправедність законів царської Росії для кріпаків і для пригноблених народів, що входили до її складу.

Правовий закон відповідає вимогам права, втілює справедливість. Проте будь-який закон — правовий чи неправовий — належним чином прийнятий, підлягає виконанню, доки він не скасований. У країнах із демократичним режимом (а такою є Україна) ця вимога не поширюється на явно злочинні розпорядження і накази (ст. 60 Конституції України).

У країнах із тоталітарним режимом неправових законів, постанов, наказів було і є чимало. Прикладом є фашистська Німеччина, у якій на підставі законів переслідувалися

особи з політичних, расових і релігійних мотивів, скажімо, Закону «Про захист німецької крові та німецької честі» від 15 вересня 1935 р. На Нюрнберзькому процесі — судовому процесі у справі головних німецьких злочинців — винуватців Другої світової війни (відбувався 20.11.1945—01.10.1946) винні відповідали за злочиння відповідно до міжнародного закону — Статуту Міжнародного трибуналу. Сторона, що їх захищала, заявила, що вони не несуть відповідальності, тому що як офіцери фашистської армії виконували «наказ» і закони своєї держави, діяли правомірно. Трибунал був іншої думки: «Вони виконували свавілля». Обвинувачі (одним із них був прокурор Української РСР Р. Руденко) не заперечували того, що підсудні не порушували юридичних актів своєї держави, однак самі акти були несправедливими, антиправовими, тому що суперечили природним правам людини, народів, людства — насамперед правам на життя, мир, свободу. Відповідно до Статуту Міжнародного трибуналу посадове становище підсудних, так само як і той факт, що підсудний діяв за розпорядженням уряду або за наказом начальника, не звільняє від відповідальності, коли йдеться про злочини проти людства.

Можна навести приклад з історії законодавства СРСР, зокрема, періоду сталінського тоталітарного режиму. Постановою ЦВК СРСР «Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік» від 1 грудня 1934 р. були внесені зміни до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік про розслідування та розгляд справ про терористичні організації і терористичні акти проти працівників радянської влади. Ці зміни позбавляли обвинувачених права на захист, на касаційне оскарження вироків, на подання прохань про помилування. Слідство було обмежено десятьма днями, і вирок про вищу міру покарання підлягав виконанню негайно після його винесення.

Оцінка закону як правового та ставлення до нього значною мірою залежать від загальної і правової культури суспільства. Яке суспільство, такі і його уявлення про право та справедливість. Відмінності правових і неправових законів має практичний результат — створення механізму контролю за змістом законів, їх відповідністю вихідним людським цінностям. За допомогою такого механізму скасовується закон, визнаний неправовим. У більшості розвинутих демократичних країн такий механізм існує. Він іменується конституційним контролем. В Україні його здійснює Конституційний суд, котрий, відповідно до ст. 147 Конституції України, вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції. Провідний принцип конституційного контролю виражається в такому — конституція країни втілює прийняті в цій країні уявлення про права людини, про справедливість, рівність, свободу, про механізм управління та здійснення державної влади. Таким чином, визнається, що конституція — це основний правовий закон, а всі інші закони можуть бути перевірені на відповідність конституції або, що те ж саме, на відповідність праву. Якщо закон не відповідає конституції, він вважається неправовим і скасовується.

Звичайно, абсолютно правового ідеалу, що задовольняв би всіх, не існує. Практично неможливо об'єктивно визначити справедливість, оскільки немає механізму її вичленування. Конституція — це наближення до ідеалу, яке на даному етапі розвитку країни відповідає рівню політичної, правової, нарешті, загальнолюдської культури суспільства. Іншої вищої точки відліку для визначення правового або неправового змісту

закону, крім конституції, немає. У питаннях про права людини такою точкою відліку є міжнародні акти про права людини. Кожний підготовлений парламентом закон має бути перевірений на предмет його відповідності цим актам.

Отже, право і закон — не одне й теж. Проте було б неправильним протиставляти їх одне одному, вважати, що юридичні норми можуть існувати без вираження їх у законі та інших санкціонованих державою формах, говорити про їх несумісність або про те, що право взагалі незалежно від держави. Право завжди має форму вираження: основною з цих форм є закон.

§ 12. Співвідношення національного і міжнародного права

Міжнародне право — частина національної системи права. У процесі укладання державою різних міжнародних договорів (угод, конвенцій), підписання міжнародних декларацій, вступу до міжнародних організацій (вступ України в РЄ) національне право збагачується завдяки міжнародному — особливій галузі наддержавного права, що входить у його систему.

Україна першою із республік колишнього СРСР підписала міжнародний договір — Угоду про партнерство з Європейським Союзом (ЄС) та з державами — членами ЄС (16 червня 1994 р.), яка передбачає політичний діалог і співробітництво в сферах торгівлі, інвестицій, економіки, культури та фінансів, а також створення відповідних інституцій, здатних гарантувати втілення в життя положень цих угод.

За допомогою норм міжнародного права регулюються відносини між державами й іншими її суб'єктами, узгоджуються ці відносини, і лише в разі потреби забезпечуються примусом -колективним або індивідуальним.

Міжнародне право існує на декількох рівнях:

— загальні (універсальні та загальновизнані) принципи, закріплені в Статуті ООН: суверенна рівність держав, право націй на самовизначення, добровільне виконання зобов'язань, поважання прав людини, вирішення міжнародних спорів мирним шляхом та ін.;

— право міжнародних організацій, закріплене в конвенціях, пактах, деклараціях, резолюціях (ЮНЕСКО та ін.);

— право співдружностей у рамках міждержавних об'єднань (принципи, акти, норми Європейського Союзу, Ради Європи, СНД та ін.);

— міждержавні угоди (дво- та багатосторонні).

Між національним і міжнародним правом існують тісний взаємозв'язок і взаємодія.

1. Міжнародне право акумулює досягнення національних систем права. За структурою міжнародне право наближається до їх структури (поділ на дві підсистеми — приватну і публічну, наявність галузей права — міжнародне економічне, космічне, повітряне, морське, гуманітарне тощо), що свідчить про вплив національного права на міжнародне.

2. Міжнародне право (у формі міжнародно-правового договору) служить одним із юридичних джерел національного права, допускає пряме «входження» норм міжнародного публічного і приватного права в конституційне, цивільне, кримінально-виконавче та інше право.

Безсумнівним є правило: міжнародне право має переважну силу над національним правом. Це основний принцип міжнародного права. Принцип верховенства міжнародного над внутрішньодержавним правом приймається державами або в законодавчому порядку, або на практиці. Маючи обов'язкову силу для держав, міжнародне право лишає на їх розсуд вирішення питання про застосування його норм у рамках внутрішніх правових систем. Державам не потрібно формально визнавати верховенство міжнародного права над національним законодавством, але вони повинні цілком додержуватися цих норм тими шляхами, котрі визначають самостійно. Пріоритет міжнародного права над національним супроводжується оптимальною участю держав у розробці та прийнятті міжнародно-правових норм і рішень, відповідальністю за їх виконання при забезпеченні при цьому державного суверенітету.

В Україні визнається пріоритет міжнародного права над національним, що випливає з Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Закону України «Про міжнародні договори України», закону про громадянство, цивільного та сімейного кодексів, підтверджується фактом її входження до Ради Європи. Відповідно до п. 2 ст. 17 Закону України «Про міжнародні договори України» при розбіжності правил міжнародного договору України з правилами її внутрішньодержавного законодавства мають застосовуватися правила міжнародного договору.

Центральна проблема міжнародного права, опосередкованого в пактах, деклараціях, — права і свободи людини. Особа є суб'єктом як національного, так і міжнародного права.

Міжнародне право регулює не лише міждержавні відносини, але й впливає на відносини усередині країни, на систему національного права. Через міжнародне право відбувається зближення різних галузей права (підприємницького, банківського, фінансового), а також певних норм (технічних норм у галузі ядерної енергетики) тощо. Затвердження правил, принципів і прийомів, загальних для всіх країн Європейського Союзу, у перспективі є найможливішим у таких блоках права, як адміністративно-господарське, фінансове, банківське, митне, податкове і, звичайно, цивільне з усіма його договорами, що забезпечують вільне пересування капіталів, товарів і послуг, підприємницьку діяльність, охорону інтелектуальної власності, а також трудове право і страхування. По суті, може

відбутися глибоке відновлення всієї системи права України на шляху поступового зближення із системою європейського права (див. § «Міжнародний договір і його статус у системі національного права»).

§ 13. Право, економіка, політика: їх взаємозв'язок і взаємовплив

Право «живе» в оточенні різних соціальних явищ, які впливають на нього, але й вони відчують його вплив. До таких явищ належать економіка і політика.

Яким є співвідношення права і економіки ?

Економіка — одна зі сторін матеріального виробництва в широкому значенні цього поняття, друга сторона — соціальна сфера суспільства, що забезпечує існування і відтворення фізичного життя людини. Взаємодія цих сторін матеріальних відносин є об'єктивною основою формування права. Наприклад, власність є соціально-економічним явищем дійсності. І лише в поєднанні з юридичним елементом виникає право власності. Сама по собі належність комусь майна означає лише «прив'язку» суб'єкта власності до об'єкта, особи до речі. І лише юридичний зв'язок між ними переводить це соціально-економічне явище в правову площину. Лише за її наявності і можна говорити про право власності. Звідси випливає, що певним економічним відносинам відповідає правова форма, яка закріплює їх.

Економіка впливає на право або безпосередньо, або опосередкованим шляхом — через державу, політику, правосвідомість та ін. Безпосередній вплив економіки на право проявляється в праві держави розпоряджатися засобами виробництва, які знаходяться в її власності. Найтипівшим є опосередкований вплив економіки на право. Це виявляється у визначенні державою розміру податків, мінімуму заробітної плати, строку відпустки, встановлення правил екологічної і технічної безпеки та ін.

Зворотний вплив права на економіку відбувається у три основні способи:

- право закріплює сформовані економічні відносини, гарантує їх стабільність (право як закріплювач);

— право стимулює створення і розвиток нових економічних відносин, якщо для цього є відповідні умови (право як стимулятор);

- право підтримує і охороняє існуючі економічні відносини, особливо такі, що знов виникли (право як охоронець).

Розглянемо кожний із зазначених способів.

1. Необхідність правової форми регулювання певних економічних відносин об'єктивно породжується економічними потребами суспільства. Виступаючи як закріплювач сформованих реальних відносин в економіці (напр., визначення учасників ринкових відносин за допомогою реєстраційної діяльності компетентних органів держави), право забезпечує їхню стабільність. Право відповідає матеріальним умовам життя, обумовлене ними, фіксує їх. Воно не може бути вище ніж рівень економічного розвитку суспільства. Приміром, не можна вимагати, щоб в Україні були встановлені такі самі норми права, як у США, про забезпечення старості, про допомогу по безробіттю тощо, оскільки, не маючи під собою реальної економічної підстави, вони не будуть виконані.

2. В умовах трансформації економічної системи суспільства право може виступати як певний стимулятор розвитку цих відносин. Право не може насаджувати ринкові відносини, але може сприяти їхньому розвитку. Воно здатне зняти перепони на шляху до ринку, створити додаткові економічні стимули, закріпити економічні основи ринкової динаміки, визначити коло суб'єктів ринкових відносин та ін. В Україні право стимулювало забезпечення економічної свободи, розвиток права приватної власності, затвердження рівноправності форм власності, захист бізнесу від надмірного регулюючого впливу держави, запобігання забрудненню довкілля та ін. Проте нові, більш розвинуті за своїм наповненням виробничі відносини, не можуть з'явитися раніш, ніж будуть підготовлені необхідні матеріальні передумови.

3. Право впливає на економіку, виступаючи як охоронець існуючих економічних відносин. Це виражається в забороні законом порочних засобів ведення господарства та комерції; застосуванні санкцій при зловживанні рекламою, товарними знаками тощо (антимонопольне законодавство). Це проявляється в регламентації порядку вирішення ринкових справ і спорів про право; відновленні порушеного становища, відшкодуванні шкоди; встановленні юридичної відповідальності, насамперед матеріальної — із волі потерпілої сторони (а не за вказівкою зверху).

Отже, визначаючись економікою, право справляє зворотний вплив на економіку — або сприяє розвитку економіки, прискорює її, або гальмує поступальний рух уперед. Гальмування відбувається в тому разі, коли економічні вимоги в праві відбиваються в перекрученому вигляді. Радянське законодавство, на жаль, протягом кількох десятиліть установлювало такі методи правового регулювання і закріплювало таку структуру управління народним господарством, що перешкоджали розвитку ринкових відносин, підривали економічні стимули трудової діяльності. Та й у сучасній Україні право нерідко ставить бар'єри на шляху економічного розвитку (приміром, у податковій сфері, конфлікти в котрій часто приводять людей до арбітражного суду).

Яким є співвідношення права і політики ?

Політика — це система відносин між людьми та їх об'єднаннями з приводу влади, держави, демократії. Боротьба за владу та її утримання, участь у справах держави, формування і функціонування інститутів демократії — це сфера політики.

Політика з'явилася разом із державою. Інші суб'єкти політичної системи (партії,

громадські об'єднання тощо) формувалися поступово, набуваючи навички впливу на розробку і здійснення політики. Політика може проводитися в різних територіальних рамках — держави, регіону, області, міста, району тощо. Ми розглядаємо політику держави, яка (політика) може бути визначена як стратегічний курс держави (має три види діяльності: виробітку курсу політики, вибір цього курсу, реалізація вибраного курсу). Вироблення курсу політики, як правило, — прерогатива політичних партій. Виборці, що голосують на виборах за програму тієї чи іншої партії, вибирають курс політики держави. Реалізація вибраного курсу політики здійснюється через механізм держави урядом, сформованим партією (або блоком партій), яка перемогла на виборах. Держава відповідальна за реалізацію політичного курсу, який повинен відповідати інтересам суспільства.

Політика і право тісно взаємозалежні. Процес прийняття закону (законодавчий процес) також є політичним за своїм характером. Принципи справедливості та свободи, закладені в праві, здійснюються соціальними групами, класами, народами (націями), а процес їх реалізації в будь-якому випадку набуває політичного характеру. Наприклад, політичний характер має рішення населення Криму про самовизначення у формі Автономної Республіки в складі України або прийняття нової Конституції Автономної Республіки Крим у 1998 р. Якщо принципи справедливості та свободи вірно відбиваються в політиці і згодом одержують законодавче закріплення, можна сказати, що політика відповідає праву. Якщо політика спотворює принципи справедливості та свободи, то відповідною праву вона не стає й існує у формі довільного законодавства. Актуально звучать нині слова Іммануїла Канта: «... усій політиці слід преклонити коліна перед правом...».

Право залежить від політики:

- будь-які інтереси людей перед тим, як стати правом, мають бути опосередковані державною політикою (діяльністю законодавчих та інших правотворчих органів держави);
- політика в праві формується у вигляді формально закріплених прав та обов'язків. Політичні вимоги стають правом лише в тій мірі, у якій вони закріплені в системі загальнообов'язкових норм, що охороняються державою.

Політика залежить від права, яке є засобом вираження політики, її реалізації, гарантом пропаганди на користь визначеної політики.

Право впливає на політику:

— конституційно закріплює політичний лад суспільства, механізм дії політичної системи (поділ влади, політичний плюралізм, статус партій, виборче право та ін.), політичні права та свободи громадян;

- робить легітимними політичні рішення і органи державної влади, що забезпечує їм підтримку населення (у тому числі не допускає протидії владі у разі прийняття

непопулярних рішень), визначає межі та можливості діяльності як опозиції, так і правлячих структур;

- гарантує (охороняє і захищає) політичні права і свободи громадян, забезпечує механізм їх реалізації.

Право виступає як своєрідний індикатор зрілості політики того чи іншого класу, народу (нації), держави.

У демократичній державі легітимація офіційної політики передбачає її відповідність праву, а легалізація — закріплення в правовому законі.

[1] У п. 8 ст. 1 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» корпоративні права визначаються як «право власності на частину (пай) у статутному фонді (капіталі) юридичної особи, включаючи право на управління, одержання відповідної частини цієї юридичної особи, а також частини активів у разі його ліквідації згідно з чинним законодавством».

[2] Виділяють три види суб'єктивних прав:

— природні права, дані людині від народження, незалежно від того, закріплені вони в законі чи ні;

— суб'єктивні права, що випливають із норм об'єктивного права, тобто встановлених державою (це — суб'єктивне юридичне право-).

— суб'єктивні права, що виникають у процесі встановлення певних відносин.

[3] Один з перших представників буржуазної теорії природного права Джон Локк зауважував, що кожна людина за законом природи має право відстоювати «свою власність, тобто своє життя, волю і майно».

[4] «Право має цінність саме тому, що є нормою», — стверджував ідеолог нор-мативистской теорії права Ганс Кельзен.

[5] В книзі представника соціологічної теорії права Е.Зрліха «Основи соціології права» (1913) обґрунтовується, що центр ваги розвитку права «знаходиться не в законодавстві... а в самому суспільстві». Автор протиставляв право в законах і «живе право» — фактичні відносини суспільних об'єднань (спілок).

[6] Юридична аксіологія спрямована на відрізнений цінності та оцінюваного факту (явища, об'єкта, відносин і т. ін.) і визначення (з позицій і в контексті відповідної ієрархії і системи цінностей) його ціннісного значення і сенсу. Цінність при цьому належить до сфери цілей, значень повинності, нормативності, формальності в її відрізненні від сфери емпіричного, суцього, фактичного. До предмета юридичної аксіології входить вивчення

цінності права, цінносно-правового значення закону і держави.